

ԱԼԻԿ ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՐԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ԵՎ
ԼԵՆԱԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՑԸ

1919թ հունվարից գումարված Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում, որը պետք է քննարկեր և սահմաներ պատերազմից հետո աշխարհաքաղաքական նոր կարգերը, տերությունների միջև ի հայտ են գալիս մեծ, վաղուց առկա հակասությունները և ստեղծում յուրօրինակ սրվածություն: Գերտերությունների հակասությունների այս հորձանուտում պետք է վճռվեր նաև Հայաստանի հարցը: Ակնկալվում էր, թե երկարատև զրկանքներից և համաշխարհային պատերազմի հարուցած բազմաթիվ աղետներից հետո Հայկական հարցը պիտի ստանար արդարացի հանգուցալուծում: Խորհրդաժողովի աշխատանքները նաև պետք է վճռեին Հայաստանի սահմանների հարցը: Ցավով պետք է արձանագրել, որ հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանող երկու պատվիրակությունները (Հայաստանի Հանրապետության կողմից՝ Ավետիս Ահարոնյան, արևմտահայերի կողմից՝ Պողոս Նուբար փաշա) մինչև վերջ չկարողացան համաձայնության գալ հետապնդվող նպատակների շուրջ:

Հենց սկզբից հակասությունները սրվեցին պատերազմի արդյունքում չափից դուրս ուժեղացած բրիտանացիների և նոր հզորացող ԱՄՆ-ի միջև մի կողմից, Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև՝ մյուս կողմից, ապա նաև՝ Բրիտանիայի և Իտալիայի միջև: Բրիտանացիները ռուսական կայսրության փլուզումից հետո ձգտում էին թույլ չտալ Ֆրանսիայի հզորացումը և փորձում էին հակակշռել այն ամերիկացիների միջոցով: 1919թ մայիսի 14-ին վեհաժողովի Չորսի խորհուրդը որոշում է Հայաստանի և Թուրքիայի մանդատն առաջարկել ԱՄՆ-ին: Հետագայում քննարկվում են նաև Հայաստանի մանդատը Իտալիային, ապա նույնիսկ՝ Հունաստանին հանձնելու տարբերակները:

Հայաստանի խնդիրը վիճարկվում էր բազմաթիվ մակարդակներում, սակայն որևէ հստակ որոշում չէր կայացվում: Միակ պարզորոշությունն այն էր, որ Դաշնակից և միավորված տերությունները համաձայնվեցին Հայաստանը Թուրքիայից ամբողջովին առանձնացվելու հարցում¹:

¹ Տես Գ.Գ.Махмуриян, Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, Ереван, 1999, էջ 54:

Հայաստանի վրա ամերիկյան մանդատի տարածումը շրջանառության մեջ էր մտնելու այն պարագայում, երբ ԱՄՆ-ի Սենատը համաձայնություն տար մանդատային տարածքներ վերցնելու առաջարկին: Քննարկվող տարբերակներից Հայաստանի համար ամենաշահավետը և իրատեսականը ամերիկյանն էր: ԱՄՆ-ը շահագրգռված էր Հայաստանի սահմանների առավելագույն արդյունավետությամբ և պնդում էր, որ «Հայաստանի սահմանները պետք է որոշվեն այն հաշվարկով, որ բավարարվեն հայերի բոլոր օրինական պահանջները, և ապահովվի դեպի ծով հայերի ազատ և հուսալի ելքը»²:

Ամերիկյան քաղաքականությունն անվերապահորեն բախվում էր բրիտանական շահերի հետ: Մանդատի ընդունման դեպքում Հայաստանի ամերիկյան մանդատի արժեքը գնահատվում էր 757 մլն դոլար 5 տարվա համար, որից հետո այն ինքնաբավ պետք է դառնար: Նախապես 59.000-անոց ուժ էր պահանջվում, որը հնարավոր կարիքի դեպքում կհասներ մինչև 200.000-ի³: Միաժամանակ արձանագրվում էր, որ Մեծ Բրիտանիան հավասարապես կարող է վարել այդ մանդատը, բայց ամերիկյան կողմը հայտարարում էր, որ բրիտանական մանդատն այնքան էլ ընդունելի չի լինի հայերի համար այն առումով, որ բրիտանական քաղաքականությունը կուլ էր գնում մահմեդական շահերին:

Վեհաժողովում և հատկապես Ազգերի լիգայի ստեղծման շրջանակներում ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հակասությունները հանգեցնում են ԱՄՆ-ի՝ եվրոպայում ծավալած քաղաքականությունից հրաժարվելուն: Արդյունքում՝ եվրոպացիները 1920թ հունվարին Ազգերի լիգայի բացման նիստն անց են կացնում առանց ԱՄՆ-ի: Իսկ մինչ այդ, Սևրի պայմանագրի ստորագրման համար Հայաստանի սահմանների հստակեցումը հանձնարարվում է նախագահ Վիլսոնին: Այստեղ պետք է նշել, որ ԱՄՆ-ը ձգտում էր մանդատային տարածքի մեջ ընդգրկել արևմտահայկական տարածքները, «սակայն այդպիսի Հայաստանը չուներ ամուր հիմք, և դաշնակից խորհրդաժողովը գտնում էր, որ այդ մտահղացումը չէր համապատասխանում իրականությանը և որպես հիմք պետք էր վերցնել Ռուսահայաստանը, որտեղ հաշվվում էր 400-500 հազար բնակիչ»⁴:

Հետագայում, Մեծ Հայաստանի ստեղծման բարդությունները հաշվի առնելով, Լոնդոնի կոնֆերանսը Հայկական հարցը նմանեցնում էր Հրեական հարցին: 1920թ. առաջին կեսին դաշնակիցները գալիս են այն եզրահանգման, որ հայերն ի վիճակի չեն լինելու պահպանել և նույնիսկ վերագրավել արևմտահայկական տարածքները, ուստի դրանք Հայաստանին տալը վտանգավոր է⁵:

² Дэвид Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, Москва, 1957, էջ 421:

³ Տես Ջ.Կիրակոսյան, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 611-612:

⁴ Дэвид Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, Москва, 1957, էջ 421:

⁵ Տես Նոյն տեղում, էջ 430-431:

Դա բերելու էր նոր բախումների և տարածաշրջանում վիճակի անկայունացմանը: Արդյունքում, դաշնակիցների խորհուրդը վերջնականապես Հայաստանը թողնում է անպաշտպան: Դա վկայում էր Լլոյդ Ջորջը, ասելով, որ չի կարող պատասխանատվություն վերցնել իր վրա և համաձայնվել Մեծ Հայաստանի ստեղծմանը: Նա խորհրդակցել էր Բալֆուրի հետ, որը Փարիզում զբաղվում էր այդ հարցով, և պարզվել էր, որ Բալֆուրն ամբողջովին կհստում է իր մտքերը: Նա նաև գտնում էր, որ բրիտանական կառավարությունը կհանգեր այդ տեսակետին: Հասկանալի էր, որ լորդ Քերզոնը, որպես Լոնդոնի կոնֆերանսին մասնակից արտգործնախարարների և դեսպանների ներկայացուցիչ, մասնակիորեն սատարում էր վեհաժողովի այդ որոշումը⁶: Բացի այդ՝ նա գտնում էր, որ Մեծ Հայաստանի ստեղծումը՝ ողջ աշխարհի մահմեդականների շրջանում ոչ ցանկալի տրամադրությունների ի հայտ գալու պատճառ կդառնա:

Փաստորեն, Ահարոնյանի պահանջները չեն արժանանում դաշնակիցների ուշադրության և Հայաստանին օժանդակելուն և միավորելուն ուղղված նպատակները վերջնականապես թաղվում են 1920թ փետրվարին Լոնդոնի, ապա 1920թ ապրիլին՝ Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովներում: Այդուհանդերձ, դաշնակիցները հայերին պաշտպանելու նպատակով որոշում են դիմել ԱՄՆ-ին՝ որպես միջնորդի: Նախագահ Վիլսոնին հետագայում խնդրում էին կազմել Հայաստանի քարտեզը:

1920թ. օգոստոսի 10-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Հայաստանի, Բելգիայի, Հունաստանի, Լեհաստանի, Պորտուգալիայի, Ռումինիայի, Չեխոսլովակիայի լիազոր ներկայացուցիչների և Թուրքիայի միջև ստորագրվում է հաշտության պայմանագիր, որի 88-րդ կետով Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը և համաձայնվում էր, որ ԱՄՆ նախագահի իրավական վճռով լուծվի Թուրքիայի և Հայաստանի միջև գծվելիք սահմանների խնդիրը⁷:

Հետագայում Վիլսոնի կողմից գծված Հայաստանի սահմանների մեջ էին առնվում Արևմտահայաստանի 90.000 քառ.կմ տարածքը: Փարիզի վեհաժողովի ընթացող բանակցություններում բազմիցս քննարկումների առարկա է դառնում Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Ավետիս Ահարոնյանի և այլոց հետ բանակցություններում բրիտանացիների ներկայացրած սահմաններում Ղարաբաղը ներառվում էր Ադրբեջանի կազմում⁸: Ղարաբաղի սահմանաբաժանման անդրադարձել են նաև բրիտանացիները, որոնք այն ներկայացրել են հատուկ

⁶ Նոյն տեղում, էջ 438:

⁷ Տես Գ.Լազնսոն, Հայաստանը ևս հայ դատը, Երևան, 1991, էջ 214-215: A History Of The Peace Conference Of Paris, vol. VI, London, 1924, p. 83:

⁸ Տես Ա.Նասիպյան, Բրիտանիա և Հայկական հարցը 1915-1923թթ., ՀԱԸՄՎ. Ապտալյան մշակութային հիմնադրամ, 1994, էջ 157, քարտեզ 6 (Հայաստանի սահմանները բրիտանական պատվիրակության կողմից առաջարկված 1919թ):

հուշագրով:⁹ Այդ հուշագիրը հետախուզության բաժնի ռազմածովային շտաբի փաստաթղթերից է՝ 32 թվով համարակալված և թվագրված է 1919թ. ապրիլի 23-ով: Այստեղ ներկայացված են Հայաստանի արևելյան սահմանները:

Ղարաբաղի հարցը որոշվում էր լուծել ըստ նախկին ցարական բաժանման, գտնելով, որ. Հայաստան-Ադրբեջան սահմանը թաթարների և հայերի միջև անհուսալի խառնվել է և անհնար է կազմել մոտավոր ազգագրական սահման: Երևանի և Ելիզավետպոլի ռուսական նահանգների միջև սահմանը առաջարկվող և եղած լավագույն ֆիզիկական սահմանն է, և այդպիսով կոպիտ ծնով հայ և թաթար փոքրամասնությունները հակառակ կողմերում հավասարեցվում են այդ գծով¹⁰: Պարզ է, որ բրիտանացիներն այս ծրագրով ձգտում էին իրենց քաղաքականության հիմքում պահել Ելիզավետպոլի նահանգի նախկին սահմանները: Այդ սահմաններով Ղարաբաղը մտցվում էր Ադրբեջանի կազմի մեջ:

Փաստաթղթում նշված է, որ ՀՀ ներկայացուցիչ Ա. Ահարոնյանը պնդում էր Ղարաբաղի հայկական պատկանելությունը՝ փաստելով գերակշիռ հայ բնակչությունը և երկրամասի հայկական տարրի անբաժան լինելը: Առաջարկվում էր անգամ Հայաստանի Հանրապետության սակավ հայաբնակ Նախիջևանի գավառը փոխարինել համարյա միատարր Ղարաբաղով:¹¹

Սակայն, բրիտանացիները գտնում էին, որ դա հարցի լուծում չէր, և անբույլատրելի էր սահմանների ազգագրական և ֆիզիկական տարբերակումը:

Նախիջևանի օտարումը բերելու էր Հայաստանից Դիլմանի, Խոյի, Սալմաստի և Սակուի հայ բնակչության հաղորդակցության խզմանը:

Այնքան անհեռատեսորեն էր վճռված ազգային և վարչական բաժանումը, որ բրիտանացիները իրենք ևս գտնում էին, թե հարցը պետք է լրացուցիչ ուսումնասիրության ենթարկվի. «Քարտեզի վրա կարմիր գիծը առաջարկում է համաձայնության ստեղծում ազգագրական և ֆիզիկական տեսակետներից, սակայն առաջարկը կարիք է զգում ավելի լուրջ և լիակատար ուսումնասիրության, հավանաբար՝ տեղում»¹²: Խոսքը սահմանների լրացուցիչ ուսումնասիրումն էր էթնիկ տեսանկյունից:

Հետագայում բրիտանական կողմից մեկ այլ նախագիծ է ստեղծվում, որով Ձանգեզուրը և Շուշի քաղաքը ընդգրկվում էին Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ:

Հայաստանի արևելյան սահմանների այլընտրանքային նախագիծը կազմել և առաջարկել էր պրոֆեսոր Դուգլաս Ջոնսոնը:¹³ Վերջինս նշում էր, որ

Ահարոնյանը պահանջում է այնպիսի սահմանների հաստատում, որը ներառում է Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Ջևանշիրի, Շուշու և Ձանգեզուրի հայկական գյուղերը, ինչպես նաև Ջեբրայիլի գավառի հայկական մասը: Ահարոնյանի ներկայացրած սահմանները Դ. Ջոնսոնը համարում էր ոչ պրակտիկ՝ ռազմավարական և տնտեսական պատճառներով: Նրա կարծիքով, այս սահմանը բաժանում էր լեռները Կուրի հովտից այն դեպքում, երբ դաշտային անասնապահ թաթարները կապված էին լեռներին իրենց անասունների հոտերով, իսկ լեռնաբնակները հարթավայրերին՝ տնտեսական առումով:

Հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ վերոնշյալ գավառների բնակչության գերակշիռ մասը հայեր են, պրոֆեսոր Ջոնսոնը շարունակում էր արդարացնել Ղարաբաղի 255 000 հայ բնակչության բռնակցումը Ադրբեջանին՝ դրա պատճառը բացատրելով միայն տնտեսական նպատակահարմարությամբ: Մոռացության էին տրվում էթնիկ պատկանելության, մշակութային, աշխարհագրական, պատմական և քաղաքակրթական գործոնները, որոնք Ղարաբաղի հայությանը կապում էին Հայաստանի Հանրապետության հետ: Ջոնսոնի սահմանաբաժանումը մանրամասնորեն ներկայացնում էր սահմանային գիծը, որը նշված էր Բրիտանական Սիջազգային Քարտեզի և Ռուսական Քարտեզի կողմից: Բրիտանական եզրահանգմամբ արձանագրվում էր, որ վերոնշյալ սահմանային բաժանումն իրականացվող փոխհամաձայնություն է և իրական ռազմավարական սահման, որը հնարավորություն կտար Հայաստանի կազմում ներառել Ձանգեզուրի գավառը և Շուշի քաղաքը, որոնցից յուրաքանչյուրն էլ պարունակում է մեծաթիվ հայկական բնակչություն:

Սահմանը Հայաստանի կազմում ընդգրկում էր ողջ Ձանգեզուրի գավառը, ներառյալ և հայերի կողմից պահանջված մասը, ավելի ցածր գտնվող Հաքարու - Բարգուշա գետային ցանցը: Այդ ավազանի ավելի ցածր հատվածն անվիճելի է իր թաթարական բնույթով, սակայն, անհնար է այն բաժանել վերին մասից, որը Հայաստանինն է, ուստի անհրաժեշտ է այն ամբողջովին առնել Հայաստանի մեջ: Սահմանագիծը Հայաստանի կազմում է ներառում նաև Շուշու գավառի փոքր մասը, անտարակույս քաղաքի հետ¹⁴:

Մյուս կողմից, նշված գիծը Հայաստանից դուրս է թողնում Շուշու գավառի մեծ մասը, Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Ջևանշիրի գավառները և հայերով բնակեցված մասը Ջեբրայիլի գավառում:

Ջոնսոնը վկայում էր որ անհնար է գտնել համարժեք այլ սահման, որը կներառեր Շուշու, Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Ջևանշիրի գավառներում բնակվող հայերին:

Այսպիսով, ըստ Ջոնսոնի նախագծի, Ղարաբաղի լեռնային գավառների մեծ մասը տրվում էր Ադրբեջանին, սակայն, ի տարբերություն նախորդի, այն

⁹ Sbu Caucasian Boundaries, Documents and Maps 1802-1946, Edited by Anita L.P. Burdett, Archive Editions, London, 1996, p. 577-578:

¹⁰ Caucasian Boundaries 1802-1946, p. 577-578:

¹¹ ՏՄՍ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

¹³ ՏՄՍ Նույն տեղում, էջ 680:

¹⁴ Caucasian Boundaries 1802-1946, p. 680:

Հայաստանին էր թողնում Ձանգեզուրը և Շուշի քաղաքն իր հարակից մի շարք տարածքներով:

Փաստորեն, Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության մեծ մասը բռնի պետք է ենթարկեցվեր Ադրբեջանին: Այն ոչ մի տեսակետից իրատեսական չէր, քանզի հաշվի չէր առնում տեղի ազգաբնակչության գերակշիռ մասի կարծիքը:

Ղարաբաղի նկատմամբ բրիտանացիների որդեգրած նման քաղաքականությունը բնական է, առաջ էր բերել Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարար Ա. Տիգրանյանի լուրջ մտահոգությունները, որը նշում էր, թե Ղարաբաղի և նրա հարակից խնդիրներում գեներալ Թոմսոնը ու իր գործակիցները և հաջորդները գործել են ոչ իրենց գլխու, այլ արտաքին գործերի գորական նախարարության գիտությամբ և համաձայնությամբ: Թոմսոնի և մյուս գեներալների /անգամ մեզ մոտ հայասեր համարվող Բիչի/ գեկուցումները մասնավորապես Ղարաբաղի և առհասարակ մեզ վերաբերվող խնդիրներում, եղել են ի վնաս մեզ և այլն:¹⁵

Ղարաբաղի նկատմամբ բրիտանական քաղաքականության վերաբերյալ բողոք ուղարկվեց Ու. Չերչիլին, որը, սակայն, հրաժարվեց ընդունել այն իրողությունը, թե «բրիտանացիները Ղարաբաղը Ադրբեջանին հնազանդեցնելու քաղաքականություն են վարում»:¹⁶

Իհարկե, Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարար Ա. Տիգրանյանի դժգոհությունը բրիտանական քաղաքականության վերաբերյալ ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները, քանզի հսկայական էին նույնիսկ այն սխալները, որոնք չէին ժխտում անգամ իրենք՝ բրիտանացիները: 1920թ. մարտի 3-ին «Times»-ի համարում Ու. Չերչիլը կառավարության նկատմամբ դժգոհություն է արտահայտում. «Գեներալ Սիլը դժգոհում է, որ նրանք /կառավարությունը/ հաշվի չեն առել մի քանի հազար հայերի կյանքի ապահովումը: Հայերի խնդրի դժվարությունը նրանում է, որ թուրքական և հայկական բնակչությունը բավական մեծ տարածքներում խառն է»¹⁷:

Բրիտանական քաղաքականությունն այլևս ի վիճակի չէր միջամտելու շարունակվող գործընթացներին, ուստի բուլշևիկյան ուժեղացող ճնշումն իր հունի մեջ էր առնելու նաև Հայաստանը, որի մասին իր կառավարությանը տեղեկացնում էր Անդրկովկասում բրիտանական ներկայացուցիչ Կոմանդոր Լյուկը:¹⁸ Նա վկայում էր, որ Լեզգանը հայտարարել է, թե Ղարաբաղն ու Ձանգեզուրը հայկական տարածքներ են:

Իսկ այդ պարագայում, երբ խորհրդայնացել էր Ադրբեջանը և խորհրդայնացումը տարածվում էր Ղարաբաղում և այլ տարածքներում,

Հայաստանի Հանրապետությանը ոչինչ չէր մնում անել, քան համաձայնել խորհրդային Ռուսաստանի հետ: 1920թ. օգոստոսի 10-ի Բ. Լեզգանի, Ա. Ձանալյանի և Ա. Բաբալյանի մասնակցությամբ ստորագրված խաղաղության մասին պայմանագիրը պարունակում էր 6 կետ: Համաձայն 2-րդ կետի, վիճելի համարվող «Ձանգեզուրը, Նախիջևանը և Ղարաբաղը զբաղեցվում էին խորհրդային զորքերով, մինչև նոր խաղաղության համաձայնագրի ստորագրումը մոտ ապագայում»¹⁹: Պայմանագրի 6-րդ կետով թույլ էր տրվում Հայաստանի տարածքով խորհրդային զորքերի ազատ տեղաշարժը, մի հանգամանք, որին առանձնահատուկ նշանակություն էին տալիս խորհրդային ղեկավարությունը: Նպատակը Թուրքիայի հետ անմիջական կապի ստեղծումն էր, որով պետք է ապահովվեր «համաշխարհային հեղափոխության» տարածումն Արևելքում:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետությունը Ղարաբաղը ճանաչում էր խորհրդային ազդեցության գոտի, որն էլ առաջացնում է բրիտանացիների դժգոհությունը: Այս մասին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը բողոք է հայտնում կոմանդոր Լյուկին փոխարինած գնդապետ Ստոքսը: Հոկտեմբերի 3-ին Երևան ժամանելուց հետո նա արդարանում էր, թե «Անգլիան այժմ անզոր է ռեալ օգնություն հասցնել Հայաստանին, ռմբակոծել կամ վերցնել Տրապիզոնը միտք չունի, որովհետև Անգլիան չի կարող մեծ ուժ հանել տաճկական ափը՝ երկրի խորքերը գնալու, իսկ միայն քաղաքը և նավահանգիստը գրավելը մեծ օգնություն չի տա Հայաստանին»:²⁰ Ստոքսը օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը համարում է անհեռատես քաղաքականություն: Նա, փաստորեն, խորհուրդ էր տալիս հույսը դնել միայն սեփական ուժերի վրա և հրաժարվել օգնություն ստանալու գաղափարից:

Վերոնշյալ քաղաքական իրադարձությունների կապակցությամբ իր բողոքն է հայտնում Անգլիայի «Բանվորական Կուսակցությունը»:²¹ Այնտեղ նշվում է, որ Ռուսաստանը չի կարող թույլ տալ Թուրքիայի կողմից Հայաստանի տարածքների նվաճումը, քանզի դա անարդարացի է:

Սակայն սա ընդամենը բողոք էր և իրատեսական ազդեցություն չէր կարող ունենալ:

Իսկ, իրականությունն այն էր, որ շարունակում էր գործել թուրքաթարական հայասպան մեքենան, այս անգամ արդեն քեմալաբուլշևիկյան քողի տակ: Հայ ժողովուրդը հայտնվել էր օրհասական նոր վիճակի առջև:

Այսպիսով, բրիտանական զորքերի դուրսբերումն Անդրկովկասից Լեռնային Ղարաբաղը լիովին թողնում էր անպաշտպան թուրքաթարական

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 62, թթ. 1-2:

¹⁶ Տես նույն տեղում:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1, թ. 104:

¹⁸ Տես Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, London, p. 816:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 262:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 94, թթ. 1-2:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1, թ. 103:

ջարդարարների դեմ, իսկ ադրբեջանական բանակը և մահմեդական խաժանուժը նախաձեռնում էին Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի բռնազավթումը: Չնայած, որ Չայաստանի Հանրապետությունը քայլեր է ձեռնարկում Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի պաշտպանության ուղղությամբ, սակայն իրականացվում էին Շուշու հայության և Ղարաբաղի մյուս հատվածների հայ բնակչության կոտորածները: Պետք է նշել, որ Ղարաբաղի պաշտպանունակության ամրապնդման աշխատանքները զուր անցան, քանզի խորհրդա-քեմալական համագործակցությունը բերում էր Ղարաբաղի խորհրդայնացմանը: Բրիտանական դիրքորշումները Փարիզի վեհաժողովում Ղարաբաղի սահմանների և պատկանելիության շուրջ հարցը թողնում էին անվճռելի: Վեհաժողովի ավարտի հետ Ղարաբաղի հարցի որոշումը առկախ էր մնում:

Ղարաբաղի խորհրդայնացմամբ երկրամասի պատմության համար բացվում է մաքառումների և պայքարի մեկ այլ ժամանակաշրջան՝ լի հերոսացումով, նվիրումով, հայրենասիրությամբ:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրված Սևրի պայմանագիրը Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների սահմանների հարցի վճիռը թողնում էր իրենց՝ այդ պետությունների փոխադարձ համաձայնությանը: Իսկ դա նշանակում էր, որ վիճարկվող գավառների շուրջ պայքարը պետք է շարունակվեր:

Պատահական չէր, որ խաղաղության վեհաժողովը հանգեց այդպիսի որոշման, քանզի հենց այդ ժամանակ Անդրկովկասում իր կամքն էր սկսում թելադրել խորհրդային Ռուսաստանը:

Ծանոթագրություններ

1. Ջ.Կիրակոսյան, Չայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972,
2. Գ.Լազեան, Չայաստանը եւ հայ դատը, Երևան, 1991
3. Ա.Նասիպեան, Բրիտանիա և Հայկական հարցը 1915-1923թթ. ՀԲԸՄ Վ. Ապտալեան մշակութային հիմնադրամ, 1994
4. Թ.Ք.Մախմուրյան, Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, Е., 1999,
5. Дэвид Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, Москва, 1957
6. Caucasian Boundaries, Documents and Maps 1802-1946, Edited by Anita L.P. Burdett, Archive Editions, London, 1996
7. Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, London
8. A History Of The Peace Conference Of Paris, edited by H.W.V.Temperley, vol. VI, London, 1924
9. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 62,
10. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1,
11. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ.581,
12. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 94,